

Сутеева Х.А.^{*1}, Ермуканов Е.Н.², Рүстем К.М.³

¹Казахский национальный государственный университет имени Абая, к.и.н., профессор,
г. Алматы, Казахстан
E-mail: lyazzatdosim@mail.ru

²Казахский национальный государственный университет имени Абая, к.и.н., доцент,
г. Алматы, Казахстан
E-mail: ermukan_erkin@mail.ru

³Казахский национальный государственный университет имени Абая,
к.и.н., ассоциированный профессор м.а.
г. Алматы, Казахстан
E-mail: kamshat_rustem@mail.ru

ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ПОЛИТИКА, ПРОВОДИМАЯ КИТАЙСКОЙ НАРОДНОЙ РЕСПУБЛИКОЙ В ЦЕНТРАЛЬНОАЗИАТСКОМ РЕГИОНЕ В 1992-2001 ГОДЫ.

Аннотация

В предлагаемой статье рассматривается возникновение новых независимых среднеазиатских государств в Центральной Азии после распада Союза Советских Социалистических Республик (СССР) и дается общая характеристика среднеазиатского региона в постсоветский период. Показано место нового актора международных отношений - постсоветской Центральной Азии, занимаемой во внешней политике Китая. Конкретно рассматриваются формирование, развитие и эволюция экономических связей Китайской Народной Республики с Казахстаном, Узбекистаном, Туркменистаном, Таджикистаном и Кыргызстаном в 1992-2001 годы. Дается общая характеристика инвестиционной политики Китая в центральноазиатских государствах, всесторонне анализируется, проводимая им конкретная инвестиционная политика в Кыргызстане, Таджикистане, Туркменистане и Узбекистане. Показаны положительные стороны этого процесса и угрозы, которые представляет экономическое «наступление» Поднебесной в регион, и предложены пути выхода стран Центральной Азии из превращения их в сырьевой придаток Китая.

Ключевые слова: Союз Советских Социалистических Республик, актор, регион, постсоветская Центральная Азия, Шелковый путь, импорт, экспорт, товарооборот, проектная деятельность, инвестиционная политика, сырьевой придаток, экономическое «наступление» мирная экспансия, угрозы, вызовы, эволюция, Содружество Независимых Государств, Шанхайская Организация сотрудничества.

Сутеева Х.А.^{*1}, Ермуканов Е.Н.², Рүстем К.М.³

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, т.ғ.д., профессоры,
Алматы қ., Қазақстан
E-mail: lyazzatdosim@mail.ru

²Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, т.ғ.к., доцент
E-mail: ermukan_erkin@mail.ru
Алматы қ., Қазақстан

³Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, т.ғ.к., қауымдастырылған профессор
м.а.
Алматы қ., Қазақстан
E-mail: kamshat_rustem@mail.ru

ОРТАЛЫҚАЗИЯЛЫҚ АЙМАҚТАҒЫ ҚЫТАЙ ХАЛЫҚ РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ 1992-2001 ЖЖ. ЖҮРГІЗГЕН ЭКОНОМИКАЛЫҚ

Аңдатпа

Ұсынылып отырған мақалада Кеңестік Социалистік Республикалар Одағы(КСРО)-ның күйреуінен кейінгі Орталық Азияда жана тәуелсіз ортаазиялық мемлекеттердің пайда болуы қарастырылып, посткеңестік кезеңдегі ортаазиялық аймаққа жалпы сипаттама берілген. Халықаралық қатынастардың жаңа акторы - посткеңестік Орталық Азияның Қытайдың сыртқы саясатындағы алатын орны

көрсетілген. Орталықазиялық аймақтағы Қытайдың жүргізіп жатқан экономикалық саясаты талданып. Қытай Халық Республикасының нақты Қазақстан, Өзбекстан, Түркменстан, Тәжікстан және Қырғызстанмен 1992-2001 жылдардағы экономикалық байланыстарының қалыптасуы, дамуы және оның эволюциясы қарастырылады. Қытайдың орталықазиялық мемлекеттердегі инвестициялық саясатына жалпы сипаттама беріліп, оның Қырғызстан, Тәжікстан, Түркменстан және Өзбекстандағы жүргізіп жатқан инвестициялық саясаты жан-жақты талданады. Бұл процестің оң жақтары мен Аспан асты елінің осы аймаққа эконо-микалық «шабуылының» туғызатын қауіптері көрсетілген және Орталық Азия елдерінің Қытайдың шикізат қосымшасына айналуынан шығу жолдары ұсынылған.

Кілт сөздер: Кеңестік Социалистік Республикалар Одағы, актор, аймақ, посткеңестік Орталық Азия, Жібек жолы, импорт, экспорт, сауда айналымы, жобалық қызмет, инвестициялық саясат, шикізат қосымшасы, экономикалық «шабуыл» бейбіт экспансия, туғызатын қауіптер, эволюция, Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығы, Шанхай Ұнтымақтастық Ұйымы.

Suteeva H.A. ^{*1}, Ermukanov E.N.², Rustem K.M.³

¹Candidate of Historical Sciences, professor, Kazakh National State University named after Abay, Almaty, Kazakhstan

E-mail: lyazzatdosim@mail.ru

²Candidate of Historical Sciences, docent, Kazakh National State University named after Abay, Almaty, Kazakhstan

E-mail: ermukan_erkim@mail.ru

³Candidate of Historical Sciences, associate professor, Kazakh National State University named after Abay, Almaty, Kazakhstan

E-mail: kamshat_rustem@mail.ru

THE ECONOMIC POLICY PURSUED BY THE PEOPLE'S REPUBLIC OF CHINA IN THE CENTRAL ASIAN REGION IN 1992-2001

Abstract

The proposed article examines the emergence of new independent Central Asian states in Central Asia after the collapse of the Union of Soviet Socialist Republics (USSR) and gives a general description of the Central Asian region in the post-Soviet period. The place of a new actor of international relations - post-Soviet Central Asia, occupied in China's foreign policy, is shown. The formation, development and evolution of economic relations of the People's Republic of China with Kazakhstan, Uzbekistan, Turkmenistan, Tajikistan and Kyrgyzstan in 1992-2001 are specifically considered. The general characteristics of China's investment policy in the Central Asian states are given, the specific investment policy pursued by it in Kyrgyzstan, Tajikistan, Turkmenistan and Uzbekistan is comprehensively analyzed. The positive aspects of this process and the threats posed by the economic "offensive" of the Celestial Empire in the region are shown, and ways are proposed for the Central Asian countries to exit from turning them into a raw material appendage of China.

Keywords: Union of Soviet Socialist Republics, actor, region, post-Soviet Central Asia, Silk Road, import, export, trade turnover, project activity, investment policy, raw materials appendage, economic "offensive" peaceful expansion, threats, challenges, evolution, Commonwealth of Independent States, Shanghai Cooperation Organization.

Кіріспе. Кеңес үкіметі ыдырағаннан кейін Орталық Азиядағы (ОА) посткеңестік кеңістікте бес тәуелсіз мемлекет – Қазақстан, Өзбекстан, Түркменстан, Тәжікстан, Қырғызстан пайда болды. Сонымен қатар бұл оқиғалар ортаазиялық кеңістікте «геосаяси вакуумның» пайда болуына және бұл кеңістіктегі ықпалын өсіру үшін ұлы державалардың саяси ойындарының басталуын көрсетті. Ортаазиялық мемлекеттермен ортақ шекаралары бар Қытай да бұл жердегі ықпал ету аясын бөлісудің белсенді мүшесі бола бастады және бұл аймақ Қытай Халық Республикасының(ҚХР) сыртқы саясатының негізгі бағытына айналды. Қытай әр уақытта Орталық Азия аймағын өзінің геосаяси және сауда-экономикалық мүдделерін жүзеге асыратын кеңестік ретінде қарастырып отырды. Қытайдың бөтен әлеммен экономикалық бай-ланыстарын жасап отырған «Жібек жолы» Орталық Азия аймағы территориясы арқылы өткені бәріне мәлім. XX ғ. екінші жартысындағы кеңес-қытай қатынастары шиеленіскен кезеңде, Қытай көршілеріне территориялық претензияларын айтты, олардың қатарында Орта Азияның кеңестік республикалары мен Қазақстан да бар еді. Орталық Азияда Қытаймен шекаралас Қазақстан, Тәжікстан, Қырғызстан, олардың Аспанасты елімен негізгі территориялық және

бөтен де мәселелерді реттеген екіжақты келісімдері бар. Және де бұл елдер халықаралық Шанхай Ғылым-техникалық Ұйымы (ШЫҒ) шеңберінде бірігіп қызмет жасайды. Таяу географиялық орналасуы, шекаралардың ашықтығы және бұл мемлекеттер арасындағы дамыған транспорттық жүйенің болуы сияқты факторлар, Қытайдың бұл Орталық Азияда орналасқан мемлекеттеріне ықпалының артуына қолайлы жағдайлар жасап отыр. Сонымен қатар, жоғарыда аталған мемлекеттермен қазақтар, қырғыздар, тәжіктер, өзбектер көптеп мекендеген Қытайдың Шыңжаң-Ұйғур Автономиялық Ауданы (ШҰАА) шекаралас. Қазіргі заманғы қалыптасқан жағдай, мысалы, орыстідес халықтарының Орталық Азиядан көшіп кетуі – жоғарыда аталған аудандағы этностардың бауырлас қазақ халқымен іскерлік қатынастарының жандануына серпіліс берді. Жоғарыда айтылғандардың бәрін қорытсақ, ҚХР Кеңес Одағы күйрегеннен кейінгі, Орталық Азиядағы пайда болған жаңа тәуелсіз мемлекеттерге ықпалын асыруға ұмтылған бір де бір мемлекет. Және де Қытайдың қазіргі заманғы орталық-азиялық саясатында маңызды орын алатын оның экономикалық саясаты.

Қытайдың қазіргі заманғы орталықазиялық саясатын, нақты оның ішінде бұл жерде жүргізіп жатқан экономикалық және инвестициялық саясатын, оны жүргізуде Аспанасты елінің көздеген мақсаттарын, бұл қытай экономикалық «шабуылының» орталықазиялық мемлекеттерге төндіретін қауіптерін, одан құтылудың жолдарын қарастыру өте өзекті және қажетті. Бұл талданып отырған мәселенің өзектілігін көрсетеді.

Мақаланың негізгі мақсаты – Қытайдың қазіргі заманғы Орталық Азиядағы саясатын зерттеу және оның орталықазиялық мемлекеттердің экономикасына жағымды және жағымсыз жақтарын көрсету. Жұмыстың авторы алдына мынадай мақсаттарды қойды:

- КСРО-ның ыдырауы мен халықаралық қатынастардың жаңа акторы - «Орталық Азияның» пайда болуын көрсету;
- Кеңес Одағы ыдырағаннан кейінгі жалпы орталықазиялық аймақтың жағдайына сипаттама беру;
- 1991 жылдан кейінгі ҚХР-ның бұл аймақтағы сыртқы саяси бағытының өзгеруіне талдау жасау;
- Қытайдың қазіргі заманғы Орталық Азиядағы саясатын, нақты оның ішінде экономикалық және инвестициялық саясатын жан-жақты зерттеу;
- Қытайдың Өзбекстан, Түркменстан, Тәжікстан, Қырғызстан және Қазақстандағы инвестициялық саясатын зерттеп, Аспанасты елінің бұл инвестициялық «шабуылының» орталықазиялық мемлекеттерінің экономикасына төндіретін қауіптерін анықтап, олардың алдын алу жолдарын көрсету.

Материалдар мен әдістер. Мақаланың деректік негізін құрайтын Қазақстан Республикасы Агенттігінің елдің 2001-2017 жылдар аралығында әлеуметтік-экономикалық дамуын сипаттайтын статистикалық мәліметтер; Өзбекстан, Түркменстан, Тәжікстан, Қырғызстан Республикаларының Ұлттық статистикалық комитеттерінің 2001-2017 жылдардағы бұл мемлекеттердің экономикалық дамуының негізгі көрсеткіштерін сипаттайтын мәліметтер. Бұл деректерге елеулі қосымша болған, ортаазиялық республикаларының Статистика бойынша Мемлекеттік комитеттерінің, елдеріндегі демографиялық ахуал туралы берген мәліметтері.

Қытайдың Орталық Азиядағы тұтастай экономикалық саясатын, оның ішінде инвестициялық саясатын жан-жақты зерттеуге арқау болған, ОА-ның Ұлттық статистикалық органдарының 1991-2016 жж. өздерінің елдерінің дамуына қатысты берген материалдарға сүйеніп жазылған Дамудың Азиялық Банкінің (ДАБ) уникалдық деректері болды. Бұл тақырыпты зерттеуге баға жетпес қайнар көз болған америкалық «Орталық Бақылау Басқармасының (ОББ/ЦРУ) әлем елдері бойынша Анықтамалығы». Онда Қытайдың Орталық Азиядағы инвестициялық саясатына, орталықазиялық мемлекеттердің экономикасын халықара-лық финанстық институттардың қаржылау ерекшеліктеріне, қазіргі замандағы Орталық Азия елдерінің сыртқы қарыздық жағдайына қатысты өте құнды фактілік материалдар келтірілген. Бұл зерттеуге маңызды ақпараттық дерек болған баспасөз материалдары. Біз зерттеп отырған мәселеге, баспасөз құралдарында аса зор көңіл бөлген журналдар «Орталық Азия және Кавказ», «Экономикалық шолулар», «Қиыр Шығыс проблемалары», «Шығыс» және басқалары.

Зерттеу барысында жалпығылыми (логикалық, жүйелі-құрылымдық, индуктивтік, дедуктивтік, т.б.); тарихи (тарихи-салыстырмалы, тарихи-генетикалық, тарихи-типологиялық, тарихи-жүйелілік, т.б.); тарихи талдау әдістері (тарихи-салыстырмалы, ретроспективті және т.б.); салыстырмалы-педагогикалық зерттеу әдістері (жүйелілік-құрылымдық, жүйелілік-талдау, құрылымдық-функционалдық, ғылыми зерттеулерді және мұрағат материалдарын оқып-тану және теориялық талдау, жұмыс нәтижелерін болжау, т.б.) сияқты тәсілдер қолданылды.

Талқылау. Көп уақыт бойы Қытай мен Орталық Азия (ОА) арасында тығыз экономикалық байланыстар болды. Ұлы Жібек жолы гүлденген кезеңде Қытай және Еуропа ірі экономикалық және сауда орталықтары болды. Қазіргі заманғы Орталық Азияның территориясы мен оның маңында орналасқан

нешетүрлі мемлекеттік құрылымдар, мысалы қазіргі Шыңжаң облысы, бұл екі ірі финанстық аймақты байланыстырып отырған буын болды. Осы уақытта Қытай Орталық Азия үшін ғылыми білімдер мен жетілдірілген технологияларлы тасушы ел болды. Кейінірек XIX ғ. Ресей империясы, одан кейін оның жалғасы болған КСРО Орталық Азияның территориясын өзіне қосып алып, оны өзінің территориясының бір бөлігіне айналдырғаннан кейін, Қытай мен ОА арасындағы экономикалық байланыстар әлсіреді. Бұл экономикалық байланыстардың одан әрі дамуы тек КСРО ыдырағаннан кейін ғана жалғасын тапты.

Қытай Халық Республикасының (ҚХР) посткеңестік Орталық Азиядағы экономикалық саясаты, Пекинді жаһандық экономика мен әлемдік саясаттың орталығына айналдыруға арналған стратегиясының бір бөлшегі және ол концептуалдық тұрғыдан әлі жасалып біткен жоқ [1,8 б.].

Посткеңестік кезеңдегі Қытай мен Орталық Азияның экономикалық қатынастарының дамуында өзбекстандық тәуелсіз сарапшылар В.Парамонов, А.Строков, ташкенттік тәуелсіз әскери аналитик О.Столповский 3 кезеңді жіктейді [2,121 б.].

Бірінші кезең 1992-1995 жж. қамтиды. КСРО-ның ыдырауы Қытай үшін күтпеген жағдай болды, сондықтан 1990-шы жылдардың басында Қытайдың бұл аудандағы ұзақмерзімдік мүдделері туралы толық түсінігі әлі қалыптаспады. Және өзі үшін «terra incognita» болған жерде Пекин концептуалдық ойластырылған саясатты жүргізуге әлі дайын емес еді. ОА-ғы жағдайдың тұрақсыздығы және кеңестік дәуірден мұраға қалған шешілмей қалған проблемалардың болу жағдайында, бұл аймаққа экономикалық енуді ҚХР өзінің приоритеттік мақсаты деп есептемеді.

Және де ол уақытта Қытайдың ОА белсенді түрде енуі мүмкіндіктері де жоқ еді, себебі оның экономикасы әлі әлсіз еді. Ал ортаазиялық мемлекеттер де ол уақытта ҚХР өздеріне перспективтік экономикалық серіктес деп қарастырмады: 1990-шы жылдардың басында олардың сыртқы экономикалық ұмтылыстары Ресейге, өнеркәсіптік дамыған Батыс елдеріне және мәдени бірлестігі бар мұсылман әлемінің ауқатты мемлекеттеріне бағытталған еді.

Осылайша, 1990-шы жылдардың басында Қытай ОА елдеріне қатысты «күту стратегиясын» ұстанды. Сондықтан Қытай бірінші кезекте тұрған мәселелерді шешумен айналысты: дипломатиялық қатынастар-ды орнату және кеңейту, Ресеймен бірігіп территориялық проблемалар мен шекаралас аудандарда әскери қатысу деңгейін төмендету және уйгурлық сепаратизм мәселесіне бірлескен ұстанымдарды жасау [2,130 б.].

XX ғ. 90-шы жылдарының басы Қытайдың өзін абайлап ұстау саясатымен сипатталды, ол жаңа ортаазиялық мемлекеттермен сауда қатынастарын орната бастады. Сауда қатынастары стихиялық түрде қалыптасты және басымдылыққа көбінесе ие болған челноктық бизнес. Орталық Азияға қатысты саясат-та, ҚХР-ның саясатының күн тәртібінде ОА-мен толыққанды экономикалық қатынастар орнату қойылған жоқ, олар бұл аудандағы сауданы Орталық Азиямен шекаралас Шыңжаң-Ұйғыр Автономиялық Ауданы-ның (ШҰАА) экономикасын дамытуға қосалқы мүмкіндік болады деп есептеді және ол жалпы Қытай және ШҰАА-ны үшін басымдылыққа ие бағыт болады деп есептемеді. Көбінесе ол бұл аймақтағы қытайдың ұзақмерзімдік мүдделерінің әлі белгіленбегенімен және ҚХР-ның бұл ауданға ену үшін экономикалық, саяси-дипломатиялық және бөтен де мүмкіндіктерінің шектеулігімен байланысты еді. Сондықтан Қытайдың бұл аймақта экономикалық қатысуы, көлемі өте аз болған, негізіннен стихиялық сипатта жүргізілетін саудамен ғана шектелді. 1992-1995 жылдары аралығында Қытайдың орталықазия-лық елдерімен тауар айналымы жылына 360-512 млн долл. шеңберінде болды в год (1 кестені. қараңыз) [3,96 б.].

1-кесте

1992-1995 жылдар арлығындағы Қытайдың ОА елдерімен саудасы

Жылдар	Тауар айналымы, млн долл.	Қытайдың ОА экспорты млн долл.	Қытайдың ОА импорты млн долл.
1992	422	276	146
1993	512	244	268
1994	360	235	125
1995	486	285	201

Негізіннен сауда Қытайдың ШҰАА-на шекаралас Қазақстан мен Қырғызстанмен жүргізілді. Осылайша, ОА басында Қытайдың экономикалық қатынастарының объекті ретінде қарастырылмады, ол ШҰАА-ның экономикасының дамуының қосымша акселераторы ретінде қарастырылды.

Тұтастай алғанда, 1990-шы жылдардың басында ОА-мен экономикалық қатынастарды дамыту Қытайдың сыртқы саясатының маңызды мәселесе болған жоқ, олар бұл аудандағы сауданы Орталық

Азиямен шекаралас Шыңжан-Ұйғыр Автономиялық Ауданының(ШҰАА) экономикасын дамытуға қосалқы мүмкіндік болады деп есептеді және ол жалпы Қытай және автономдық ауданға басымдылыққа ие бағыт болмады.

Екінші кезең 1996-2001 жылдарды қамтиды. 1990-шы жылдардың екінші жартысында Қытай орта-лықазиялық бағытта белсенділік көрсете бастады. ОА-ның ҚХР үшін маңыздылығының артуы жаһандық және ұзақмерзімдік мақсаттарды шешумен қатар, мынадай себептерге байланысты болды: аймақтағы кешендік қауіпсіздік мәселелерін шешуге Қытайдың алаңдауы және өзінің ішкіконтиненталдық терри-торияларының, әсіресе ШҰАА-ның, экономикалық дамуын жеделдету мақсаты.

1990-шы жылдардың ортасына таман Пекин өзінің сыртқы саясатының принципиалдық мәселелерін қайтадан қарастыруға мәжбүр болды. Негізіннен ол 1997-1998 жж Оңтүстік-Шығыс Азиядағы қаржы дағдарысымен байланысты болды.

Дәл осы уақытта, 1990-шы жылдары, ОА-мен шекаралас аудандардың экономикалық дамуының Қытайдың жағалаулық аудандарынан артта қалуы айқын көріне бастады және де ол өз кезегінде елдің «ұлттық аймақтарындағы» әлеуметтік жағдайының нашарлауына ықпалын тигізді

Екінші кезеңге Қытайдың бұл аймаққа белсенді экономикалық енуі тән, себебі Қытай бұл аумақты өзінің батыс аудандарының, оның ішінде ұйғыр ауданының, дамуының акселераторы ретінде көрді. Және бұл уақытқа таман Пекиннің ОА қатысты ұзақмерзімдік стратегиясы белгіленіп болды. Қытай Орталық Азияның табиғи ресурстарына, мысалы қазақстандық мұнайға қолын жеткізгісі келді, және өзінің өнімдерін бұл территорияға таратқысы келді. Осылайша, бұл кезеңде Аспан асты елі бұл аймаққа қатысты экономикалық саясатын активтендірді [4,56 б.].

Бұл аймақтың Қытай үшін маңыздылығының артуы мынадай себептерге байланысты еді: ШҰАА-ның экономикалық дамуының мүдделері. Қытайдың ішконтиненталдық территориялары оның теңіздік территориялардан дамуы бойынша әжептәуір артта қалып отыр еді. Сондықтан, дәлелденген мұнай мен газдың бай қоры және бөтен де шикізаттық ресурстары мен, халық саны 55 млн жететін көлемді базары бар ОА-ны енді Пекин өзінің ішконтиненталдық территорияларын жеделдете дамыту бғдарламасының - «Батысты үлкен игеру» ұлттық стратегиясының жүзеге асыру контекстінде қарастыра бастады. Және сонымен қатар Орталық Азия оның тауарларын сатуға жарайтын базар еді. Сондықтан бұл аумақты Пекин өзінің «Үлкен Солтүстік-Батысты» (оның ішіне ШҰАА-да кіретін еді) игеру стратегиясын жүзеге асыру контекстінде қарастыра бастады,

Осылайша, 90-шы жылдардың ортасына таман Орталық Азия елдерімен қауіпсіздік саласындағы қарым-қатынастарды интенсификациялаумен қатар, оның ішінде «Шанхай бестігінің» ішінде, Қытай экономикалық қатынастардың дамуына да импульс берді. Ол ҚХР-ның ОА-ғы, негізіннен мұнай сала-сындағы, жобалық-инвестициялық қызметінің белсенденуінде және сауда көлемінің, оның ішінде челноктық сауда да бар, өсуінде көрінді.

Қытайдың Орталық Азия мемлекеттерімен сауда байланыстарының интенсификациялануына, ресей-орталықазиялық экономикалық қатынастарының масштабын күрт түсіріп жіберген, Ресейде 1998 жылы өтіп жатқан қаржылық-экономикалық дағдарыс да септігін тигізді. Аймақ елдері қытай импортының көлемінің өсуіне, негізінен тұтынушылық тауарлар мен машиналардың әкелуіне ынта білдіре бастады. ШҰАА-ны қытай-ортаазиялық сауданың 60-70% өз жері арқылы өткізе отыра, бұл аумақтың сауда площаджасы рөлін ойнайтын болды. Жоғарыда айтылғанның барлығы ҚХР-ның бұл аймаққа жеделде-тілген экономикалық экспансиясын себебі болды.

Бөтен жағынан алғанда, 1990-шы жылдардың екінші жартысында ҚХР-ның ОА-ның тұтынушылық базарларына көңілі ауа бастады. Ол уақытқа таман аймақ елдері де қытай импортының көлемінің өсуіне, негізіннен тұтынушылық тауарлар мен машиналардың әкелуіне ынта білдіре бастады, себебі КСРО ыдырағаннан кейін оның шеңберінде болған мемлекеттердің дәстүрлі экономикалық байланыстары үзілді де олар тұтынушылық таурлар мен машиналарға зару болып қалды. Бұл сұраныстың өсуі Қытайдың өндіріс көлемдерін өсірді. 1990-шы жылдардың екінші жартысында Қытай мен ОА аймағы елдері ара-сындағы сауда көлемі біршама өсті. 1996-2000 жылдары аралығында Қытайдың ОА елдерімен тауар айналымы 580-1 050 млн долл. шеңберінде еді, ол 1990 жылдың бірінші жартысындағы көрсеткіштен екі есе өскенін көрсетті (2 кестені қараңыз) [5,102 б.].

2 кесте

1996-2000 жж. аралығындағы Қытайдың ОА елдерімен саудасы

Жылдар	Тауар айналымы, млн долл.	Қытайдың ОА экспорты ЦА	Қытайдың ОА импорты млн долл.
--------	---------------------------	-------------------------	-------------------------------

		млн долл.	
1996	674	357	317
1997	699	365	334
1998	588	390	198
1999	733	350	383
2000	1041	611	430

Бірақта Қытайдың аймақ елдерімен сауда құрылымы айқын түрде «шикі затты дайын өнімге айрбастау» формуласы ретінде қалыптаса бастады. ОА мемлекеттерінің ҚХР-на экспорттайтын тауарлар қатарында энергияны тасушылар, химиялық, тоқыма шикізаты (мақта талшығы, шикі жібек, былғары шикізаты), қара және түрлі-түсті металлдар (тіптен металл сынықтары да) және т.с.с т.п. Өз кезегінде Қытайдың ОА-ға экспорты негізінен кең тұтынылатын таурлардан тұрды, олар өнімді бірқатар мемлекеттерінің тұтыну нарықтарын едәуір дәрежеде қанықтырды (бірінші кезекте Қазақстан мен Қырғызстанның).

Сонымен қатар, 1990-шы жылдардың ортасынан бастап Пекин табандылықпен ОА аймағына өзінің транспорттық-коммуникациялық жобаларын енгізіп отыр, мысалы автожолдық магистральдер желісін құру және «Қытай-Қырғызстан-Өзбекстан» теміржолын салу. Бұл жобалардың барлығы ШҰАА мен жалпы Қытайдың экономикасының дамуында маңызды рөл атқарар еді.

Нәтижесінде қарастырылып отырған кезең ҚХР-ның ОА-дағы саясатында маңызды болды, себебі экономикалық тұрғыдан алғанда Пекин өзінің «күту стратегиясынан» бас тартып «біртіндеп аймаққа ену» саясатына көшті. Сонымен бірге, ол 1990-шы жылдармен салыстырғанда, өзінің ОА-ғы басымдықтарын толық айқындап алған еді: ол бұл аймақтағы қытай компанияларының нәтижелі экономикалық қызмет жасауына қолайлы жағдайлар жасау.

Осылайша Қытай екінші кезеңде өзінің ОА қатысты күту стратегиясын аймаққа белсенді ену саясатымен айырбастады.

2001 жылдың 11 қыркүйегіндегі оқиғалардан кейін басталған кезең - осы уақытқа дейін созылып жатыр. Ол ОА аймағының ҚХР-ның сыртқы экономикалық және сыртқысаяси стратегиясындағы маңыз-дылығының өсуімен сипатталады және соған байланысты Қытайдың бұл бағыттығы саясатының белсен-ділігінің артуын көрсетеді.

XXI ғ. басынан бастап Қытай Орталық Азияға экономикалық енуін жандандырды. Егерде бұған дейін Қытай мен ОА аймағының қарым-қатынастарында экономикалық қатынастар маңызды орын алмаса, жаңа ғасырдың бірінші онжылдығында Пекин ОА-ға экономикалық енуін өзінің ОА-ға қатысты стратегиясының өзегі деп есептейді. Және де Қытай, сауданың көлемін өсіру, жобалық-инвестициялық және қаржылық қызметін интенсификациялау арқылы, өзінің позицияларын аймақ елдерінің экономи-касында бекітуге үмтылып отыр, ал ол үшін аймақ елдерінің экономикаларының өзіне қажетті салаларын қаржылап отыр.

ҚХР-ның сауда саясатының жандандыруына байланысты, ОА қытай өндірушілерінің қатысуының өсуі байқалады. 2001-2003 жылдары аралығында аймақ елдеріне қытай тауарлары мен қызметтерді жеткізу шамамен 2 есеге өсті – 0,8-ден 1,9 млрд. долларға дейін, ал жалпы тауар айналымы – 1,5 - 3,3 млрд. долларға дейін [6,17 б.].

2004 жылдан бастап, Пекин өзінің тауарларын, әсіресе машиналар мен құрал-жабдықтарды және қызметтерін бұл аумаққа жеткізу үшін көп күш салды. Нәтижесінде 2004–2008 жылдар аралығында қытай жеткізілімдерінің көлемі шамамен 6 есеге өсті – 1,9 - дан 11,6 млрд. долларға дейін, ал жалпы тауар айналымы 3,3-нан 20,2 млрд. долларға дейін. Әрі, нақты алғанда, қытай өндірушілерінің аймақта қатысуы, статисткалық деректерде көрсеткенінен едәуір жоғарырақ, себебі олар челноктық сауданы есепке алмайды. Бұл жағдайды Қытайдың орталықазиялық-қытайлық саудаға қатысты мәліметтері дәлелдейді. ҚХР-ның статистикалық мәліметтері бұл екі ел арасындағы сауда айналымын, аймақ елдерінің статистикалық мәліметтері көрсеткенінен 35-40% жоғары екенін көрсетеді [6,20 б.].

Қазақстан. Қытайдың орталықазиялық сауда саясатында принципіалдық маңызды орын, ҚХР-мен дамыған көлік қатынасы бар, тұрғындарының жоғары сатып алушылық қабілеті бар және сонымен қатар либералдық сыртқысаудалық режимге ие, онымен шекаралас және территориясы бойынша аймақтың ең ірі елі болған Қазақстанға тиесілі.

Дипломатиялық қатынастарды орнатқаннан бастап Қытай Қазақстанды өзінің Орталық Азиядағы экономикалық мүддесінің негізі объекті ретінде қарастырады. Бірақта 90-шы жылдардың басында Қытайдың Қазақстандағы қатысуы өте аз болды және тек саудамен шектелді. 1992–1995 жылдар аралығында қытай экспортының көлемі жылына 130-250 млн. долларға теңелді, ал жалпы тауар айналымының көлемі – 210-450 млн. долларды құрады [2,136 б.].

90-шы жылдардың екінші жартысында Қытайдың Қазақстанға экономикалық енуі әжептәуір өсті. Бір жағынан ол қытай өндірушілерінің қазақстандық тұтынушылық базарда қатысуының көбеюінде және сауда айналымының өсуде көрінді: 1996-2000 жж қытай жеткізімдерінің көлемі шамамен жылына 250-460 млн. долларға жетті, ал екіжақтық сауда айналымы – жылына 490-825 млн. долларға жетті [2,137 б.].

XXI ғ. бірінші онжылдығының басталуына таман Қазақстанға Қытайдың экономикалық енуінің көлемі мен тереңдігі арта түсуі толық айқындалды. 2001-2008 жж. Қытайдан елімізге тауарларды жеткізу 11,3 есе өсті – жылына 0,74-тен 8,4 млрд. долларға жетті, ал екіжақтық жалпы сауда айналымы 1,25-тен 16 млрд. долларға жетті [2,138 б.].

Тұтастай алғанда ҚХР-ның Қазақстандағы экономикалық қатысуының масштабтары әжептәуір. Астана қытай мүдделерін тауарды өңдеу салалары мен жалпы өнеркәсіптік және инновациялық ынтымақ-тастықты дамытуға бағыттағысы келгенімен, Қытай мен қытай компаниялары баяғыша тек қазақстан экономикасының шикізаттық салаларында ғана қызмет жасайды.

Нәтижесінде ҚХР-ның Қазақстандағы экономикалық қатысуы, оның тауарды өңдеу салалары мен жалпы өнеркәсіптік және инновациялық дамуына әсер етпей, республиканың Аспан асты елінің эконо-микасының «шикізаттық қорына» айналуына әкеле жатыр. Ал Қытайдың Қазақстанда жүргізіп жатқан саясатының сипаты, Қазақстанның ұзақ мерзімдік мүдделері тұрғысынан қарағанда түсініксіздеу. Бір жағынан қарастырғанда қытайлық қаржылар әзірше қазақстандық экономикаға, әсіресе әлемдік дағдарыс-тар уақытында «суға батып кетпеуге» көмектеседі, Екінші жағынан бұл жағдай елдің біртіндеп Қытайға тәуелді болуын, әсіресе қаржы саласында және өзінің шикізаттық ресурстар мен стратегиялық өндіріс-терін бақылау құқынан айрылу қауіпін тудырады.

Сауда экономикасының салаларымен қатар, Қытайды ендігі кезекте қытай бағытына шикізаттық ресурстарды өңдеу мен таситын салалар қызықтырып отыр. Келешекте Пекиннің Астанамен ынтымақ-тастықты бекітуге тырысуы, оның қазақстандық қара және түрлі-түсті металлдарды өндіруге, құрылыс материалдарын жасауға, жаңа электр генерациялайтын қуаттарды құруға және оған қажетті көліктік инфрақұрылымды құруға бағытталады.

Қырғызстан. Екі ел арасындағы дипломатиялық қатынастарды орнатқаннан бастап, Қытай Қырғызстанды өзінің сауда өнімін өткізетін базар ретінде қарастырған жоқ, ол оны өзінің жалпы посткеңестік кеңістікке және Орталық Азияға экономикалық экспансиясын жүргізетін стратегиялық плацдарм ретінде қарастырды. 2004 жылға дейін қытай-қырғыз сауда айналымы мардымсыз болды.

Қытай мен Қырғызстан арасындағы сауда қатынастары 2004 жылдан кейін ғана күрделі түрде өзгер-ді. 1992-2004 жж. Қытайдан Қырғызстанда әкелінетін жеткізілімдердің көлемі шамамен жылына 26-100 млн. долларға теңелсе, ал жалпы тауар айналымы жылына – 30-125 млн. долларды құрса, 2008 ж. нәтижесі бойынша, қытай экспортының көлемі - 1186 млн. долларға жетті, ал жалпы тауар айналымы 1453 млн. долларға көбейді.

Қырғызстан өз базарларын арзан қытай өнімдерімен толтырғанымен бірге, оларды Орталық Азияның бөтен елдеріне, негізнен Өзбекістанға, одан әрі Ресейдің кейбір аудандарына реэкспорттау арқылы табыс тауып отыр. в остальные страны Центральной Азии (главным образом, в Узбекистан) и даже ряд областей России. Бұл табыстың толық сомасын бағалау қиын, бірақ кейбір сарапшылардың есептеуі бойынша, реэкспорт Қырғызстанға жылына 250 млн. доллар табыс әкеледі [7,137 б.].

Осылайша, Қытайдың Қырғызстандағы экономикалық қатысуы өте мардымсыз және сауда саласы-мен ғана шектеледі. Негізнен Пекин бұл оралықазиялық мемлекетке қытай өнімдерінің транзитер рөлін ойнатқызып отыр.

Теориялық тұрғыдан алғанда, Қытайдың Қырғызстандағы экономикалық мүддесінің объекті – гидро-энергетикалық және тау-кен өндіру және көліктік-коммуникациялық салалары болу керек. Бірақ іс жүзінде бұл ірі жобалардың Қырғызстанда орындалуына көптеген кедергілер бар және олар әлемдік қаржы-экономикалық дағдарыс жағдайында әрине жасалмайды.

Біздің ойымызша, қысқамерзімдік келешекте Қытайдың Қырғызстандағы экономикалық қатысуы қазіргі деңгейде қала береді, ал қытайлық экономикалық белсенділік сауда саласы шеңберінен шықпайды және Бішкек үшін маңызды әлеуметтік-экономикалық жобаларға қаржы берумен шектеледі.

Әлемдік қаржы-экономикалық дағдарысты еңсергеннен кейін, Орталық Азиядағы экономикалық ынтымақастық интенсификацияланған жағдайында, аймақ үшін маңызды су-энергетикалық мәселесі шешілгеннен кейін ғана Қытайдың Қырғызстандағы экономикалық енуі активтенуі мүмкін.

Өз кезегінде, Орталық Азиядағы Әлемдік Сауда Ұйымының(ӘСҰ) жалғыз-ақ мүшесі болған Қырғызстан, Қытай үшін өз өнімін сататын ел ретінде қызықтырмайды, ол оған өзінің сауда экспансиясын жүргізетін, қытай тауарларын реэкспорттайтын площадқа ретінде қызықтырады.

Өзбекістан. Қазақстан мен Қырғызстаннан айырмашылығы, 27 млн тұрғындары бар, үлкен тұтыну-шылық базары бар Өзбекістан Қытайдың сауда саясатында маңызды рөл ойнамайды, себебі бұл елдің сыртқы сауда режимі либералдық емес, тіптен консервативтік және Өзбекістанның Қытаймен ортақ шекарасы жоқ.

Тажікістан және Түркменістан. Жоғарыда көрсетілген елдермен салыстырғанда, Тажікістан мен Түркменістан Қытайдың сауда саясатында қарапайым орын алады. Себебі олар шағын елдер, базарларының көлемі азғантай, ал Түркменістан Қытайдан алыс орналасқан.

Нәтижесінде, 1992-2008 жж. аралығында сауда көлемінің жоғары деңгейі Қытай мен Қазақстан арасында байқалды, олар барлық қытай-орталықазиялық сауданың 86% қамтыды, Қытай мен Өзбекістан-ның саудасы - 6-9%, Қытай мен Қырғызстанның саудасы – 1%-8%, Қытайдың Түркменістанмен саудасы – 1%-2% және Қытаймен Тажікістанның саудасы – 0,1%-4% қамтыды. Және ОА елдері ҚХР үшін маңызды сауда серіктес емес, олар тек көмірсутегін Қытайға таситын елдер ғана. Ал Қытай өз кезегінде, ОА аймағы мемлекеттерінің ең басты сауда серіктесіне айналды [2,139 б.].

Жалпы сауда-экономикалық стратегиясы мен ҚХР-ның инновациялық-өндірістік дамудың ұлттық бағдарламасы шеңберінде жүргізіліп жатқан активтік кредиттік-финанстық және жобалық-инвестиция-лық саясатпен қатар, Қытай ШЫҰ-ның шеңберінде қарым-қатынастардың көпжақты форматы мен жаңа механизмдерін құрып жатыр.

XXI ғ. бірінші онжылдығының екінші жартысында ШЫҰ-ның шеңберінде Банктараралық бірлестік және Іскерлік кеңес сияқты механизмдер мен площадкалар құрылды және оларда көшбасшылық Қытайдың қолында болды.

Әлемдік қаржы-экономикалық дағдарысы Пекиннің ОА қатысты стратегиясына елеулі өзгерістер әкелмейді. Маңызды приоритеттер болып – көмірсутегі мен бөтен де шикізаттық кен орындарын игеру, өндірістік шикізатты тасуға қажетті көліктік инфраструктураны құру және орталықазиялық мемлекет-терге таурларды импорттауды өсіру болып қала береді. Бұл мақсаттар қытай экономикасы үшін өте маңызды, сондықтан Пекин бұл жерде қысқамрзімдік конъюнктуралық мүдделерді емес, стратегиялық мақсаттарды көздейді. Бұл приоритеттер Қытай үшін экономикасы тұрғысынан ғана емес, саясат пен қауіпсіздік тұрғысынан да маңызды. Сондықтан Пекин бұл мәселеде басшылыққа қысқамрзімдік және коммерциялық мақсаттарды емес, аймақтың әрбір елінде өзінің ұзақмерзімдік мақсаттарына жетуді басшылыққа алады [8,56 б.].

Қытай мен Орталық Азия елдерінің экономикалық қатынастар саласындағы проблемалары. Көп ғасырлар бойы Қытай мен Орталық Азия елдері тығыз экономикалық қатынаста болды.

Ұлы Жібек жолының гүлденген уақытында, аймақ территориясында орналасқан мемлекеттік құрылымдар Қытай мен Еуропа арасындағы көліктік көпір болды. Олар жақсы дамыған сауда, қаржы және өнеркәсіптік орталықтар статусына ие болды. Және де Қытай ұзақ жылдар бойы бұл территориялар үшін сауданың локомотивы болды, ғылым мен білімнің және озық технологиялардың негізі болды.

XIX ғ. екінші жартысында ОА Ресей империясының құрамына кіреді де, оның Қытаймен экономика-лық байланыстары әлсірейді. Кеңестік дәуірде де Орталық Азия КСРО-ның құрамына кіргендіктен оның өз еркімен Қытаймен байланыс жүргізуі тоқтатылды. КСРО-ның ыдырауынан кейін, Орталық Азия елдері тәуелсіздікке қол жеткізгеннен кейін, олардың ҚХР-мен экономикалық ынтымақтастықты орна-туға уникалдық мүмкіндігер туындады, оның негізін құратын, жандандырылған Еуропа мен Азия арасын-дағы құрлықтық транзит жолы - Ұлы Жібек жолы болады.

Бірақта шын мәнінде солай ма? Бірақта қазіргі күні бәрі олай емес. КСРО-ның ыдырауы жалпы Қытайдың Орталық Азияда экономикалық қатысуын күшейтіп, қытай-орталықазиялық қатынастарын әжептәуір интенсификациялағанымен, ол «автоматикалық» түрде трансевразиялық құрлықтық транзитті реабилитациялап, Еуразияның ортасында тұрақты мемлекетаралық қатынастардың схемасын құра алмады.

Бұл тұрғыда айтып кететін мынадай жағдай, континенттегі бөтен күш орталықтары, мысалы Ресей мен Еуроодақ, ішкі Еуроазиядағы проблемаларды бірігіп шешуге тырыспақ түгіл, олар өзінің жүргізіп жатқан саясаттарымен оны ушықтыруға тырысады. Ресей өзінің ұтымды географиялық жағдайын пайдаланып Еуропа мен Азия арасындағы құрлықтық транзитті дамытуға асығып отқан жоқ ал Еуроодақ трансевразиялық көліктік дәлізді Ресейді айналып өтетін жерлерде салғысы келеді.

Өзбекстандық тәуелсіз сарапшылар В.Парамонов, А. Строков және ташкенттік әскери аналитик О. Столповскийдің пайымдауынша, жалпы алғанда Қытай мен Орталық Азияның экономикалық қатынас-тарының болашағы тек оларға ғана байланысты емес, ол Ресейге де тікелей баланысты, себебі ол өзінің тарихи, геосаяси және геоэкономикалық потенциалымен посткеңестік кеңістікте серпін берілген орталық-тан қашу тенденцияларына ықпал ете алады. РФ қол астындағы экономикалық

реинтеграцияның маңыз-дылығы мынада, себебі тек біріккен уақытта ғана посткеңестік елдер өздерінің ортақ, ұзақ мерзімдік және стратегиялық мақсаттарын жасап, оларды қорғай алады және бұл жағдай оларды Қытаймен одақтастық қатынастарға келуге итермелейді. Бұлай болмаған жағдайда, Қытай тек өзінің ғана мүддесін қорғауды басшылыққа алған Ресеймен және Орталық Азиямен эгоистік қатынастар схемасын құрады. Бұл әбден мүмкін, егер олар өзінің қамын ойламаса, Пекин Мәскеу мен аймақ елдері астаналарының кейбір «стратегиялық және ұзақмерзімдік- мүдделерін неге ескеруі керек [8, 48 б.].

Сондықтан экономика саласында қалыптасып жатқан қытай-орталықазиялық қатынастар форматын осы призма тұрғысынан қарастыру керек. Тек осындай ғана ұстаным «Кім кінәлі?» және «Не істеу керек?» деген сұрақтарға жауап бере алады.

ҚХР-ның Орталық Азияға қатысты жүргізіп жатқан экономикалық саясаты, Қытайды әлемдік экономиканың орталығына айналдырудың жалпы стратегиясының құрамдас бөлігі бола тұра, біртіндеп бұл аймақтың қытай экономикасына рөлінің артуына жылжып бара жатыр.

Пекин біртіндеп бұл аймақты өзінің геэкономикалық ықпал ету аясына тартуды көздеп отыр. Ерекше атап кететін жағдай, Қытай бұл стратегиялық бағытын «өте абай және үнін шығармай» жүргізіп жатыр және өзінің ОА-ға көздеген саяси және геосаяси амбицияларын ешкімге жариялап жатқан жоқ. Және Қытайдың Орталық Азияға экономикалық енуі, негізіннен оның минералдық-шикізаттық, энергетикалық ресурстарын игеру мен импорттауға және бұл ауданға қытай тауарлары мен қызметін экспорттау-ды көбейтуге бағытталған. Қытай мен орталықазиялық мемлекеттердің сауда қатынастары «дайын өнімді шикізатқа айырбастау» форматында толық қалыптасып бітті, ал Қытайдың Орталық Азияда қатынасуының өсуі келешекте бұл аймақтың Аспан асты елінің шикізат қорына айналу қауіпін артыра түседі.

Бұған тек Қытай ғана кәналы ма, әрине жоқ? Оның негізгі себебі бұл аймақта біртұтас экономикалық кеңістіктің қалыптаспауы және олардың экономикалық интеграциялануға ұмтылмауы. Орталықазиялық экономикалық кеңістіктің фрагментациялануы, баяғыда бір болған аймақтың өнеркәсіп-тік және көліктік инфраструктурасының ұлттық сегменттерге бөлініп кетуі олардың Қытаймен қарым-қатынаста өздерінің ұзақмерзімдік экономикалық ынтымақтастығын жүзеге асыра алмауға және қалыптасқан жағдайды бекітуге көмектеседі.

Не істеу керек? Қытай мен Орталық Азия елдерінің экономикалық қатынастарын жоғары деңгейге көтеру мәселесін бұл аймақтағы РФ көздеген мақсаттары мен саясатын ескере отырып жасау керек.

Бұл елдердің ынтымақтастық потенциалы ЕврАзЭС пен ШЫҰ-ның шеңберінде жатыр. Бұл ұйымдарда басшылық Қытай мен РФ қолында болғанымен Орталық Азияның рөлі де маңызды [8, 32 б.].

Тікелей Ресей мен Қытайдың шекарасына жақын жатқан орталықазиялық аймақ екі елдің экономикалық потенциалын күшейте алады, олардың дамуына қуатты серпіліс бере алады және ресей-қытай стратегиялық серкітестігінің маңызды факторы бола алады.

Тек Еуроазияның ішкі кеңістіктерін бірігіп игеру приоритетін бөтен приоритеттерден жоғары қойғанда ғана Орталық Азияның, Ресей мен Қытайдың ішкіконтиненталдық кешенді дамуында ілгері жылжу байқалады. Сондықтан осыны айқын түсінген жағдайда ғана, «Ресей – Қытай – Орталық Азия» жүйесінде кешендік және бәріне тиімді көпжақтық ынтымастықтық механизмдерін жасау туралы, ал институционалдық деңгейде ЕврАзЭС пен ШЫҰ-ның іші мен арасында қатынастардың жандануы туралы айтуға болады [8,44 б.].

Қазіргі заманғы ҚХР-ның ОА-ға қатысты экономикалық саясаты – жаңғырту жоспарында жүйелі серпіліске қол жеткізу үшін барлық қолайлы жағдайларды қамтамасыз ету, экономиканың тұрақты өсіп, Қытайдың жаһандық экономикалық күш орталығына айналуына бағытталған Қытайдың жалпы стратегиясына қатаң бағынады

Қытайдың орталықазиялық стратегиясын «аймақты біртіндеп өзінің геэкономикалық ықпалына енгізу» саясаты деп бағалауға болады. Және де ҚХР бұл стратегиялық бағытты айғайламай, өзінің ОА-ғы саяси, геосаяси амбицияларын әлемге жария етпей «абайлап, үнсіз» жүргізіп отыр.

- Қытайдың орталықазиялық саясатындағы экономикалық қатысудың түбегейлі өсуінің индикаторларының бірі – аймаққа берілетін қаржылық ресурстарының көлемінің өсуі. Егерде 1990 жылдардың аяғында ҚХР-ның ОА-ғы финанстық ресурстары 1 млрд долл. құрап, негізінен олар Қазақстанның мұнайгаз саласына салынса, ХХІ ғ. алғашқы сегіз жылында олардың көлемі 17 есеге өсті.

Қытай мен орталықазиялық мемлекеттердің сауда қатынастары «дайын өнімді шикізатқа айырбастау» форматында толық қалыптасып бітті, ал Қытайдың Орталық Азияда қатынасуының өсуі келешекте бұл аймақтың Аспан асты елінің шикізат қорына айналу қауіпін артыра түседі.

Қытайдың ОА-ға бұлай енуінің сипаты мынадай объективтік себептерге байланысты, және оның маңыздылары - аймақтағы біртұтас экономикалық кеңістіктің болмауы, оның ішінде бірінше кезекте – өндірістік, одан кейін транспорттық, кедендік кеңістіктің және экономикалық интеграцияның болмауы. ОА-ның экономикалық кеңістігінің фрагментациялануы және баяғыдағы аймақтың біртұтас өндірістік, транспорттық инфраструктурасының ұлттық сегменттерге бөлінуі, қытай компанияларының шикізатты өндеуге арналған жобалық-инвестициялық қызметінің ұзақ мерзімдік формаларын жүзеге асыруға кедергі болып отыр, сондықтан да аймақ қытай экономикасының шикізат қоры ретінде қарастырылып отыр.

Нәтижесінде ҚХР-ның ОА-ғы экономикалық қатысуының мас-штабтарының өсуі аймақ елдерін тек шикізат қорын беретін статуска ие етеді

Қытайға бұл жағдай өте қолайлы, ал орталықазиялық елдер, өз кезегінде бұл статустарын өзгертуге асығып отқан жоқ. Ал оған тек аймақтық экономикалық интеграцияны тезірек құру арқылы жетуге болады, ол туралы көп айтылғанмен, ол жасалып жатқан жоқ.

Не істеу керек? Қытай мен Орталық Азия елдерінің экономикалық қатынастарын жоғары деңгейге көтеру мәселесін бұл аймақтағы РФ көздеген мақсаттары мен саясатын ескере отырып жасау керек.

Бұл елдердің ынтымақтастық потенциалы ЕврАзЭС пен ШЫҰ-ның шеңберінде жатыр. Бұл ұйымдарда басшылық Қытай мен РФ қолында болғанымен Орталық Азияның рөлі де маңызды.

Тікелей Ресей мен Қытайдың шекарасына жақын жатқан орталықазиялық аймақ екі елдің экономикалық потенциалын күшейте алады, олардың дамуына қуатты серпіліс бере алады және ресей-қытай стратегиялық серкітестігінің маңызды факторы бола алады.

Тек Еуроазияның ішкі кеңістіктерін біргіп игеру приоритетін бөтен приоритеттерден жоғары қойғанда ғана Орталық Азияның, Ресей мен Қытайдың ішкіконтиненталдық кешенді дамуында ілгері жылжу байқалады. Сондықтан осыны айқын түсінген жағдайда ғана, «Ресей – Қытай – Орталық Азия» жүйе-сінде кешендік және бәріне тиімді көпжақтық ынтымақтық механизмдерін жасау туралы, ал институционалдық деңгейде ЕврАзЭС пен ШЫҰ-ның іші мен арасында қатынастардың жандануы туралы айтуға болады.

Қытай мен орталықазиялық мемлекеттердің сауда қатынастары «дайын өнімді шикізатқа айырбастау» форматында толық қалыптасып бітті, ал Қытайдың Орталық Азияда қатынасуының өсуі келешекте бұл аймақтың Аспан асты елінің шикізат қорына айналу қауіпін артыра түседі.

Бұған тек Қытай ғана кінәлі ма, әрине жоқ? Оның негізгі себебі бұл аймақта біртұтас экономикалық кеңістіктің қалыптаспауы және олардың экономикалық интеграциялануға ұмтылмауы. Орталықазиялық экономикалық кеңістіктің фрагментациялануы, баяғыда бір болған аймақтың өнеркәсіптік және көліктік инфраструктурасының ұлттық сегменттерге бөлініп кетуі олардың Қытаймен қарым-қатынаста өздерінің ұзақмерзімдік экономикалық ынтымақтастығын жүзеге асыра алмауға және қалыптасқан жағдайды бекітуге көмектеседі.

Не істеу керек? Қытай мен Орталық Азия елдерінің экономикалық қатынастарын жоғары деңгейге көтеру мәселесін бұл аймақтағы РФ көздеген мақсаттары мен саясатын ескере отырып жасау керек.

Бұл елдердің ынтымақтастық потенциалы ЕврАзЭС пен ШЫҰ-ның шеңберінде жатыр. Бұл ұйымдарда басшылық Қытай мен РФ қолында болғанымен Орталық Азияның рөлі де маңызды [8,32 б.].

Тікелей Ресей мен Қытайдың шекарасына жақын жатқан орталықазиялық аймақ екі елдің экономикалық потенциалын күшейте алады, олардың дамуына қуатты серпіліс бере алады және ресей-қытай стратегиялық серкітестігінің маңызды факторы бола алады.

Қытайдың Орталық Азияға экономикалық енуі екі жаққа да тиімді болу үшін және ҚХР мен аймақ елдерінің ұзақмерзімдік мүдделеріне сай келу үшін, Пекин ШЫҰ шеңберінде көпжоспарлық және толыққанды экономикалық ынтымақтастықтың механизмдерін құруға назарын аудару керек. Бұл мақсатқа қол жеткізу үшін, қытайлық компаниялардың экономикалық қызметінің сипатын күрделі өзгерту қажет. Ол үшін ШЫҰ-ның басшылығымен аймақтағы бар шикізатты өңдейтін мекемелерді салуға қатысты жоба-ларды жүзеге асыру керек. Бұл іс-шара өз кезегінде Орталық Азия мен бүкіл посткеңестік кеңістікте экономикалық реинтеграция үрдісін жандандырып, ШЫҰ-н шынайы экономикалық одақ пен орталықазиялық аймақ пен оның төңірегінде кешендік қауіпсіздік пен тұрақтылықты қамтамасыз ететін аймақтық структураға айналдырар еді.

Егерде бұл әрекеттер жасалмаса, Пекин, КСРО ыдырағаннан кейін көп жылдар бойы құруға тырысқан екіжақтық және көпжақтық қауіпсіздік жүйесі күйреуі мүмкін, ал оның нәтижесінде ҚХР-ның батыс аудандарында этникалық сепаратизм және исламдық радикализм сияқты проблемалар

ушығуы мүмкін. Және де әлемдік қаржы-экономикалық дағдарысы бұл проблемалардың жандануының катализаторы болуы мүмкін. Оның көрінісі, бірінші қоңырауы болған - 2009 ж. Шыжандағы толқулар.

Тек Еуроазияның ішкі кеңістіктерін біргіп игеру приоритетін бөтен приоритеттерден жоғары қойғанда ғана Орталық Азияның, Ресей мен Қытайдың ішкіконтиненталдық кешенді дамуында ілгері жылжу байқалады. Сондықтан осыны айқын түсінген жағдайда ғана, «Ресей – Қытай – Орталық Азия» жүйесінде кешендік және бәріне тиімді көпжақты ынтымастықтық механизмдерін жасау туралы, ал институционалдық деңгейде ЕврАзЭС пен ШЫҰ-ның іші мен арасында қатынастардың жандануы туралы айтуға болады [8,44 б.].

Қытайдың қазіргі заманғы орталықазиялық саясатын және оның орталықазиялық мемлекеттердің экономикасына ықпалын жан-жақты және кешенді зерттеу нәтижесінде біз мынадай **нәтижелерге қол жеткіздік:**

- КСРО-ның ыдырау себептері мен «жаңа» Орталық Азияның пайда болуы жаңа методологиялық позициялар мен плюралисттік ұстаным негізінде талданған;

- Орталық Азия халықаралық қатынастардың дербес субъекті ретінде жіктеліп бұл жаңа аймаққа толық сипаттама берілген;

- қазіргі заманғы әлемдік тарихнаманың жетістіктері негізінде 1991 жылдан кейінгі Қытайдың орталықазиялық аймаққа қатысты негізгі бағыттары айқындалып, оның 3 кезеңіне сипаттама берілген;

- жалпыдан жеке мәселелерді талдау әдісін қолданып, басында Қытайдың орталықазиялық аймақтағы экономикалық саясатының негізгі бағыттары сипатталған, одан кейін ҚХР-ның Орталық Азиядағы инвестициялық саясаты талданып, оның Қырғызстан, Тәжікстан, Түркменстан, Өзбекстан және Қазақстандағы жүзеге асырылуының ерекшеліктері көрсетілген және ол саясатқа баға берілген;

- зерттеу барысында, ағымдағы коммерциялық та, стратегиялық та мақсаттарды көздейтін, Қытайдың Орталық Азиядағы экономикалық және инвестициялық саясатының жүйелік, масштабтық және ұзақмерзімдік сипаты көрсетілген;

- Пекиннің бұл аймақтағы қаржылық белсенділігінің көздеген мынадай коммерциялық мақсаттары мен стратегиялық мүдделері айқындалған:

1) Қытайдың өсіп келе жатқан экономикасын - мұнай, газ, уран, алтын, алюминий және тағы с.с. шикізатқа қажеттілігін қанағаттандыру, себебі 2010 жылы Қытай АҚШ-н энергияны пайдалану деңгейі бойынша басып озды, 2015 жылға таман елдегі газға сұраныс қазіргі 130 млрд. - 230 млрд. куб. м өседі;

2) елдің импортының 90% құрайтын Таяу Шығыс пен Африканың энергоресурстарына тәуелділікті төмендету. Жер бетімен жүретін труба құбырлары арқылы, Пекин пираттар мен оған дос емес елдердің флоттарының өзінің теңіздік тасымдарына шабуылдақ қауіпін төмендеткісі келуі;

3) ШҰАА-ның шекарасы периметрі бойынша қауіпсіздік ортасын қамтамасыз еткісі келуі;

4) көршілес елдердің экономикаларын қаржылау арқылы, ол өзінің батыс аудандарының әлеуметтік-экономикалық дамуына септігін тигізгісі келуі және оларда тұрақтылықты бекітуге тырысуы, себебі ұйғырлық сепаратизм проблемасы әлі быраз уақыт бойы Пекиннің саясатының күн тәртібінен түспейді;

5) аймақты өзінің Оңтүстік Азия, Таяу Шығыс, ТМД, Еуропа сияқты маңызды әлемдік базарларға шығу плацдармына айналдыру үшін, Қытайдың ОА елдерімен экономикалық, транспорттық және энергетикалық ынтымақтасуына қолайлы жағдайлар жасау;

6) ОА-да АҚШ мен Ресей Федерациясының бәсекелестігісіз, бұл аймақта дәйекті түрде өзінің саяси-экономикалық және энергетикалық мақсаттарына жететін, сыртқы күштердің өзіне қолайлы конфигурациясын құру.

- Қытайлық «шабуылдың» орталықазиялық республикаларға төндіретін мынадай қауіптері айқын-даған:

1) елдердің Аспанасты елінің шикізат қорына айналуы;

2) экономиканың біржақты құрылымының консервациясы;

3) өндірісті модернизациялау мен диверсификациялауға стимулдардың төмендеуі;

4) қаржылық және макроэкономикалық тұрақтылықтың әлсіреуі;

5) сыртқы қарыздың өсіп, олардың қарыз алғанелге тәуелді болуы. Сонымен қатар, дағдарыстан шығуда Қытайдың көмегіне тым сенім арту, әсіресе ел алдындағы әлеуметтік-экономикалық міндеттемелерін шешу үшін, халық алдында тұрақтылықтың жалған сенімін туғызады, ал тек бұл көмекке сенім арту, ортаазиялық елдер алдында тұрған жүйелі мәселелерді шешуді кешеуілдете береді;

б) Пекиннің аймақтағы инфраструктуралық саясаты және бұл елдердің экономикасының бөтен векторларын елемеуі немесе дамытпауы, АО елдерін масштабтық түрде Қытайдың тек транспорттық және энергетикалық жүйесіне қосуы, келешекте ОА-ның баяғы КСРО/Ресейге тәуелділігінен ҚХР-на тәуелділікке әкеледі. Және оны болдырмауға бағытталған жолдар көрсетілген.

Қорытынды. Қытайдың қазіргі заманғы орталықазиялық экономикалық саясатын және оның орталықазиялық мемлекеттердің экономикасына ықпалын жан-жақты тарихи тұрғыдан ғылыми талдап, жүйелеу негізінде біз төмендегідей қорытындыға келдік:

- Жаңа саяси аймақ – Орталық Азия XX ғ. 90-шы жылдарының басында КСРО-ның ыдырауынан кейін пайда болды. Бұл аймақ, оған ірі державалар көзін тігетін әтүрлі табиғи ресурстарға бай. Әсіресе оларды бұл ауданда қызықтыратын - көмірсутегі, мұнай және газ.

Өз назарын бұл аймаққа жуырда ғана бұрған нақты Қытайға келетін болсақ, ол бұл өңірде белсенді экономикалық саясат және аймақтық қауіпсіздікті бекітуге қатысты саясат жүргізіп жатыр.

Қазіргі кезде қытай басшылығы – көздеген мақсаты – Қытайда реформаларды жүргізу үшін қолайлы жағдайларды жасауға, әлемдік лидерлермен конструктивтік қарым-қатынастарды орнатуға, Ресей және Орталық Азия елдерімен келіссөздерде тұрақтылықты орнатуға бағытталған жаңа экономикалық стратегияны жасады. Сондықтан ОА - аймағы Қытайдың ықпалын өсіруге және өзінің энергетикалық ресурстарының тапшылығы проблемасын шешу үшін өте жақсы кеңістік.

Жалпы ҚХР-ның орталықазиялық саясаты – аймақтың проблемаларын шешуге белсенді қатысуға, аймақ елдермен қарым-қатынастарды дамытуға, аймақтың гүлденуі мен дамуына көмектесуге және, сонымен қатар, өзінің АО-ның табиғи ресурстарын игеру мен өзінің экспортын бұл елдерге өсіруіне бағытталған.

Қытайдың ұлттық қауіпсіздігі мәселесі кем дегенде басымдылыққа ие. Ол үшін Қытай, шекарада тұрақтылықты қамтамасыз ету үшін, негізінен ұйғыр аудандарындағы халықаралық терроризм, сепаратизм мен күресуге, ауғандық наркотрафикті қақпайлауға қатысты іс-шараларды жүргізіп жатыр. Қытай үшін күрделі стратегиялық проблема болып отқан – орталықазиялық аймақтағы американдық қатысудың өсуі.

Сондай-ақ ҚХР ШЫҰ-ның мүшелігіне кіреді және Ресеймен қатар оның көшбасшысы. ШЫҰ шеңберіндегі белсенділігі де оған сыртқыстратегиялық мақсаттарына жетуге көмегін көрсетіп отыр. ШЫҰ басында аймақтағы жағдайды тұрақтандыру, АҚШ-ның ықпалын шектеу үшін құрылған еді бірақ қазіргі кезде онда экономикалық ынтымақтастық пен әскери саладан басқа аядағы қауіпсіздікті қамту мәселелерінің шешілуі кеңейіп, бірігіп шешіліп отыр.

Жалпы КСРО ыдырағаннан кейінгі кезеңдегі Қытайдың орталық-азиялық аймаққа үдемелі экономикалық ену үрдісі басталды және оның маңыздылығы ХХІ ғ. алғашқы онжылдықтарында арта түсті.

Қазіргі заманғы ҚХР-ның ОА-ға қатысты экономикалық саясаты – жаңғырту жоспарында жүйелі серпіліске қол жеткізу үшін барлық қолайлы жағдайларды қамтамасыз ету, экономиканың тұрақты өсіп, Қытайдың жаһандық экономикалық күш орталығына айналыруға бағытталған Қытайдың жалпы стратегиясына қатаң бағынады

Қытайдың орталықазиялық стратегиясын «аймақты біртіндеп өзінің геэкономикалық ықпалына енгізу» саясаты деп бағалауға болады. Және де ҚХР бұл стратегиялық бағытты айғайламай, өзінің ОА-ғы саяси, геосаяси амбицияларын әлемге жария етпей «абайлап, үнсіз» жүргізіп отыр.

- Қытайдың орталықазиялық саясатындағы экономикалық қатысудың түбегейлі өсуінің индикатор-ларының бірі – аймаққа берілетін қаржылық ресурстарының көлемінің өсуі. Егерде 1990 жылдардың аяғында ҚХР-ның ОА-ғы финанстық ресурстары 1 млрд долл. құрап, негізінен олар Қазақстанның мұнайгаз саласына салынса, ХХІ ғ. алғашқы сегіз жылында олардың көлемі 17 есеге өсті.

Қытай мен орталықазиялық мемлекеттердің сауда қатынастары «дайын өнімді шикізатқа айырбастау» форматында толық қалыптасып бітті, ал Қытайдың Орталық Азияда қатынасуының өсуі келешекте бұл аймақтың Аспан асты елінің шикізат қорына айналу қауіпін артыра түседі.

Қытайдың ОА-ға бұлай енуінің сипаты мынадай объективтік себептерге байланысты, және оның маңыздылары - аймақтағы біртұтас экономикалық кеңістіктің болмауы, оның ішінде бірінше кезекте – өндірістік, одан кейін транспорттық, кедендік кеңістіктің және экономикалық интеграцияның болмауы. ОА-ның экономикалық кеңістігінің фрагментациялануы және баяғыдағы аймақтың біртұтас өндірістік, транспорттық инфраструктурасының ұлттық сегменттерге бөлінуі, қытай компанияларының шикізатты өндеуге арналған жобалық-инвестициялық қызметінің ұзақмерзімдік

формаларын жүзеге асыруға кедергі болып отыр, сондықтан да аймақ қытай экономикасының шикізат қоры ретінде қарастырылып отыр.

- Нәтижесінде ҚХР-ның ОА-ғы экономикалық қатысуының масштабтарының өсуі аймақ елдерін тек шикізат қорын беретін статуска ие етеді

Қытайға бұл жағдай өте қолайлы, ал орталықазиялық елдер, өз кезегінде бұл статустарын өзгертуге асығып отқан жоқ. Ал оған тек аймақтық экономикалық интеграцияны тезірек құру арқылы жетуге болады, ол туралы көп айтылғанмен, ол жасалып жатқан жоқ.

Қытай мен Орталық Азия елдерінің экономикалық қатынастарын жоғары деңгейге көтеру мәселесін бұл аймақтағы РФ көздеген мақсаттары мен саясатын ескере отырып жасау керек.

Бұл елдердің ынтымақтастық потенциалы ЕврАзЭС пен ШЫҰ-ның шеңберінде жатыр. Бұл ұйымдарда басшылық Қытай мен РФ қолында болғанымен Орталық Азияның рөлі де маңызды.

Тікелей Ресей мен Қытайдың шекарасына жақын жатқан орталықазиялық аймақ екі елдің экономикалық потенциалын күшейте алады, олардың дамуына қуатты серпіліс бере алады және ресей-қытай стратегиялық серкітестігінің маңызды факторы бола алады.

Тек Еуроазияның ішкі кеңістіктерін біргіп игеру приоритетін бөтен приоритеттерден жоғары қойғанда ғана Орталық Азияның, Ресей мен Қытайдың ішкіконтиненталдық кешенді дамуында ілгері жылжу байқалады. Сондықтан осыны айқын түсінген жағдайда ғана, «Ресей – Қытай – Орталық Азия» жүйесінде кешендік және бәріне тиімді көпжақтық ынтымақтықтық механизмдерін жасау туралы, ал институционалдық деңгейде ЕврАзЭС пен ШЫҰ-ның іші мен арасында қатынастардың жандануы туралы айтуға болады.

Қытай мен орталықазиялық мемлекеттердің сауда қатынастары «дайын өнімді шикізатқа айырбастау» форматында толық қалыптасып бітті, ал Қытайдың Орталық Азияда қатынасуының өсуі келешекте бұл аймақтың Аспан асты елінің шикізат қорына айналу қауіпін артыра түседі.

Бұған тек Қытай ғана кәналы ма, әрине жоқ? Оның негізгі себебі бұл аймақта біртұтас экономикалық кеңістіктің қалыптаспауы және олардың экономикалық интеграциялануға ұмтылмауы. Орталықазиялық экономикалық кеңістіктің фрагментациялануы, баяғыда бір болған аймақтың өнеркәсіптік және көліктік инфраструктурасының ұлттық сегменттерге бөлініп кетуі олардың Қытаймен қарым-қатынаста өздерінің ұзақмерзімдік экономикалық ынтымақтастығын жүзеге асыра алмауға және қалыптасқан жағдайды бекітуге көмектеседі.

Қытай мен Орталық Азия елдерінің экономикалық қатынастарын жоғары деңгейге көтеру мәселесін бұл аймақтағы РФ көздеген мақсаттары мен саясатын ескере отырып жасау керек.

Бұл елдердің ынтымақтастық потенциалы ЕврАзЭС пен ШЫҰ-ның шеңберінде жатыр. Бұл ұйымдарда басшылық Қытай мен РФ қолында болғанымен Орталық Азияның рөлі де маңызды.

Тікелей Ресей мен Қытайдың шекарасына жақын жатқан орталықазиялық аймақ екі елдің экономикалық потенциалын күшейте алады, олардың дамуына қуатты серпіліс бере алады және ресей-қытай стратегиялық серкітестігінің маңызды факторы бола алады.

Қытайдың Орталық Азияға экономикалық енуі екі жаққа да тиімді болу үшін және ҚХР мен аймақ елдерінің ұзақмерзімдік мүдделеріне сай келу үшін, Пекин ШЫҰ шеңберінде көпжоспарлық және толыққанды экономикалық ынтымақтастықтың механизмдерін құруға назарын аудару керек. Бұл мақсатқа қол жеткізу үшін, қытайлық компаниялардың экономикалық қызметінің сипатын күрделі өзгерту қажет. Ол үшін ШЫҰ-ның басшылығымен аймақтағы бар шикізатты өңдейтін мекемелерді салуға қатысты жобаларды жүзеге асыру керек. Бұл іс-шара өз кезегінде Орталық Азия мен бүкіл посткеңестік кеңістікте экономикалық реинтеграция үрдісін жандандырып, ШЫҰ-н шынайы экономикалық одақ пен орталықазиялық аймақ пен оның төңірегінде кешендік қауіпсіздік пен тұрақтылықты қамтамасыз ететін аймақтық структураға айналдыра еді.

Егерде бұл әрекеттер жасалмаса, Пекин, КСРО ыдырағаннан кейін көп жылдар бойы құруға тырысқан екіжақтық және көпжақтық қауіпсіздік жүйесі күйреуі мүмкін, ал оның нәтижесінде ҚХР-ның батыс аудандарында этникалық сепаратизм және исламдық радикализм сияқты проблемалар ушығуы мүмкін. Және де әлемдік қаржы-экономикалық дағдарысы бұл проблемалардың жандануының катализаторы болуы мүмкін. Оның көрінісі, бірінші қоңырауы болған - 2009 ж. Шығандағы толқулар.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1 Зотов О.В. Центральная Азия — регион глобальных геополитических инте-ресов // Интернет ресурс — blshkekchamber.kg. — 21.07.2000.

2. *Парамонов В., Строков А., Столповский О. Этапы экономической полити -политики Китая в Центральной Азии //В. Парамонов, А. Строков, О. Столповский // Центральная Азия и Кавказ// Том 13. Выпуск 1, 2010. – С.120-140.*
3. *Данные Национального статистического комитета Республики Узбекистан за 2001-2017 годы. – Ташкент, 2017.*
4. *Песков Ю. С. Проблемы и перспективы сотрудничества России и Китая со странами Центральной Азии - членами СНГ // Проблемы Дальнего Востока. - № 3, 1997. – С.50-58.*
5. *Демографическая ситуация. Государственный комитет Республики Узбекистан по статистике (19 марта 2014). – Ташкент, 2014.*
6. *Государственный комитет Республики Узбекистан по статистике. – Ташкент, 2016.*
7. *Данные Национального статистического комитета Республики Кыргызстан за 2001-2017 годы. – Бишкек, 2017.*
8. *Парамонов В., Строков А. Столповский О. Проблемы в сфере экономических отношений между Китаем и странами Центральной Азии: кто виноват и что делать// Интернет ресурс — blshkekchamber.kg. 09:58 24.02.2011.*

Reaerences:

- 1 *Zotov O.V. Central Asia — a region of global geopolitical interests // Internet resource — blshkekchamber.kg . — 21.07.2000.*
2. *Paramonov V., Strokov A., Stolpovsky O. Stages of China's economic policy in Central Asia //V. Paramonov, A. Strokov, O. Stolpovsky // Central Asia and the Caucasus// Volume 13. Issue 1, 2010. - pp.120-140.*
3. *Data of the National Statistical Committee of the Republic of Uzbekistan for 2001-2017. – Tashkent, 2017.*
4. *Peskov Yu. S. Problems and prospects of cooperation between Russia and China with the CIS member countries of Central Asia // Problems of the Far East. - No. 3, 1997. – pp.50-58.*
5. *Demographic situation. The State Committee of the Republic of Uzbekistan on Statistics (March 19, 2014). – Tashkent, 2014.*
6. *State Committee of the Republic of Uzbekistan on Statistics.-Tashkent, 2016.*
7. *Data of the National Statistical Committee of the Republic of Kyrgyzstan for 2001-2017. – Bishkek, 2017.*
8. *Paramonov V., Strokov A. Stolpovsky O. Problems in the sphere of economic relations between China and Central Asian countries: who is to blame and what to do// Internet resource — blshkekchamber.kg . 09:58 02/24/2011.*